Marcus Aurelius

Gânduri către sine

Introducere de Voltaire

Traducere, îngrijire de ediție și postfață de Lucian Pricop

EDITURA CARTEX

Colecţie coordonată de Lucian Pricop

Concepţia grafică a colecţiei: Sînziana Flonta

Lector: Ilie Barangă

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
Marcus Aurelius Antoninus Augustus, împărat roman
Gânduri către sine / Marcus Aurelius; introd. de Voltaire ; trad. de Lucian Pricop ; postf. de Lucian Pricop - Bucureşti : Cartex, 2026
ISBN 978-630-6777-10-5

I. Voltaire (pref.)
II. Pricop, Lucian (trad., postf.)

821.14

Pentru comenzi şi informaţii, vă rugăm să ne contactaţi la:

- Tel/fax: 021/323.41.30; 021/323.00.76
- Tel: 0745.069.898; 0729.951.763
- www.edituracartex.ro
- e-mail: comenzi@edituracartex.ro
- O.P. 4, C.P. 184, Bucureşti

Cuprins

Notă asupra ediției 7

Dialog între Marcus Aurelius și un recolet,
Voltaire 11

***Gânduri către sine*,**
Marcus Aurelius 15

Cartea I 17
Cartea a II-a 32
Cartea a III-a 47
Cartea a IV-a 63
Cartea a V-a 98
Cartea a VI-a 127
Cartea a VII-a 165
Cartea a VIII-a 205
Cartea a IX-a 242
Cartea a X-a 271
Cartea a XI-a 301
Cartea a XII-a 330

Postfață, Lucian Pricop 357
Bibliografie 379

Notă asupra ediției

Volumul de față păstrează structura colecției „Forma mentis", în care textul clasic este așezat între două perspective istorice diferite asupra operei. Am ales drept text introductiv dialogul lui Voltaire, *Dialogue entre Marc-Aurèle et un Récollet*, scris în 1751, iar la sfârșitul volumului am așezat o postfață consacrată istoriei textului, contextului filosofic și politic al scrierii, receptării sale moderne și locului pe care *Gânduri către sine* îl ocupă astăzi în cultura stoicismului. Cele două intervenții au funcții diferite. Voltaire documentează o etapă semnificativă a construcției moderne a figurii împăratului filosof. Postfața urmărește, dintr-o perspectivă critică actuală, distanța dintre această imagine, textul transmis și condițiile istorice în care el a fost produs.

Voltaire, *Dialog între Marcus Aurelius și un recolet*

Dialogue entre Marc-Aurèle et un Récollet datează din iunie 1751 și a fost tipărit pentru prima dată în 1752, într-o ediție a operelor lui Voltaire apărută la Dresda. Pentru traducerea de față am folosit textul stabilit în *Œuvres complètes de Voltaire*, vol. 32A, 2006, unde dialogul este reprodus integral.[1]

Construcția lui presupune o succesiune dramatică precisă: Marcus Aurelius revine imaginar la Roma, nu mai recunoaște lumea politică și religioasă pe care o părăsise și este confruntat cu un reprezentant al creștinismului occidental de secol al XVIII-lea. Voltaire folosește această ficțiune pentru a discuta schimbarea istorică, puterea, toleranța și raportul

[1] Voltaire, „Dialogue entre Marc-Aurèle et un récollet", édition critique par Mark Waddicor, în *Œuvres complètes de Voltaire*, vol. 32A, *Œuvres de 1750-1752 (I)*, Oxford, Voltaire Foundation, 2006, pp. 119–141.

dintre filosofia morală și religie. Textul trebuie citit și ca document al receptării iluministe a lui Marcus Aurelius.

Traducerea românească îmi aparține. Am urmărit păstrarea mobilității dialogului și a diferenței de registru dintre cei doi interlocutori, evitând atât arhaizarea excesivă, cât și modernizarea vocabularului până la pierderea contextului cultural al textului.

Marcus Aurelius, *Gânduri către sine*

Ediția de față propune o nouă versiune românească a celor douăsprezece cărți atribuite lui Marcus Aurelius. Titlul *Gânduri către sine* păstrează o formulă devenită recognoscibilă în tradiția românească modernă, fără a presupune că aceasta reproduce un titlu stabilit de autor. Problema titlului și a tradiției sale este discutată în postfață.

Traducerea îmi aparține, iar metoda ei nu are drept intenție o ediție critică și nu pretinde stabilirea autonomă a lecțiunilor manuscrise. Am lucrat prin confruntarea sistematică a unor ediții și traduceri academice în limbile pe care le pot utiliza direct – latină, engleză, franceză, germană și italiană –, verificând structura, numerotarea, variantele importante și terminologia stoică prin edițiile bilingve și prin aparatul filologic disponibil.

Principalele repere au fost ediția și traducerea lui A. S. L. Farquharson, *The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*, Oxford, Clarendon Press, 1944; ediția Loeb Library a lui C. R. Haines, *The Communings with Himself of Marcus Aurelius Antoninus together with his Speeches and Sayings*, Cambridge, Mass.–London, 1916; Marcus Aurelius, *Meditations*, trad. Robin Hard, introd. și note Christopher Gill, Oxford, Oxford University Press, 2011; *Écrits pour lui-même*, text stabilit și tradus de Pierre Hadot, cu Concetta Luna, Paris, Les Belles Lettres, 1998; ediția italiană îngrijită de Cesare Cassanmagnago, *Pensieri*, Milano, Bompiani, 2008; precum și ediția germană *Selbstbetrachtungen*, îngrijită de Gernot Krapinger, Reclam, 2022. Pentru controlul textului și al problemelor de stabilire textuală am utilizat, între altele,

ediția lui Joachim Dalfen, *M. Aurelii Antonini Ad se ipsum libri XII*, Leipzig, Teubner, 1979.

Metoda adoptată nu echivalează cu o traducere directă din greaca veche realizată prin competență filologică autonomă. Am făcut confruntarea critică a unor tradiții moderne de traducere și am urmărit locurile în care soluțiile diverg, verificându-le prin edițiile textului grec și prin literatura de specialitate. Am urmărit astfel constituirea unei versiuni românești coerente semantic și terminologic, în care vocabularul stoic să rămână cât mai stabil, iar particularitățile stilistice ale textului – concizia, repetiția, schimbările de perspectivă, asperitatea anumitor formulări – să nu fie neutralizate printr-o explicitare excesivă.

Am consultat și principalele etape ale tradiției românești a textului, de la traducerile lui Emil I. V. Socec și Iuliu I. Roșca, Ștefan Bezdechi, Constantin Fedeleș, M. Peucescu și D. Burtea, până la ediția bilingvă realizată de Cristian Bejan și la traducerea Mihaelei Paraschiv. Aceste ediții au fost folosite ca documente ale istoriei traducerii și ale constituirii vocabularului filosofic românesc, nu ca texte intermediare după care să fie construită versiunea de față.

Particularitatea ediției este comentariul care însoțește fiecare însemnare. Am separat deliberat traducerea de comentariu. Textul traducerii urmărește sensul, imaginea și mișcarea argumentului; comentariul este spațiul în care am explicat conceptele stoice, trimiterile istorice, numele proprii și raporturile cu alte texte filosofice. Acolo unde comparația cu psihologia, sociologia, teoria politică sau alte discipline moderne putea avea relevanță, am încercat să disting între influență documentabilă și simplă analogie conceptuală. Această separare are și o funcție editorială: interpretarea nu trebuie introdusă în traducere până la punctul în care textul antic devine mai explicit și mai sistematic decât este în forma transmisă.

Am renunțat la aparatul de note infrapaginale, integrând în comentariile care însoțesc fiecare însemnare informațiile documentare, precizările istorice și referințele necesare înțelegerii textului. Comentariile nu urmăresc constituirea

unui aparat erudit, exhaustiv, ci construirea cadrului filosofic şi istoric indispensabil lecturii, cu atenție atât la doctrina stoică, cât şi la istoria receptării sale. În acest cadru am introdus şi trimiteri la corespondența lui Marcus Aurelius, care permite confruntarea reflecțiilor adresate sieşi cu mărturiile relațiilor sale personale, intelectuale sau politice. Această corespondență face obiectul unui volum complementar care pleacă de la cele două volume ale ediției realizate de C. R. Haines după scrisorile păstrate în corpusul lui Marcus Cornelius Fronto, profesorul viitorului împărat. Publicarea corespondenței oferă cititorului român acces la un ansamblu documentar distinct, în care Marcus Aurelius poate fi cunoscut nu doar prin principiile pe care şi le formulează, ci şi prin dialogul efectiv cu contemporanii săi.

Postfața (*Gânduri către sine. Context filosofic, tradiție textuală şi receptare*) reia aceste probleme dintr-o perspectivă mai largă. Porneşte de la experiența mea editorială anterioară, consacrată Sfântului Augustin, şi urmăreşte diferența dintre două forme istorice ale scrierii de sine. În acelaşi timp, situează ediția de față în tradiția românească a lui Marcus Aurelius şi discută motivele pentru care însemnările din *Gânduri către sine* continuă să fie citite şi reinterpretate într-un context cultural foarte diferit de cel în care au fost scrise.

Lucian Pricop

VOLTAIRE

DIALOG ÎNTRE MARCUS AURELIUS ŞI UN RECOLET

MARCUS AURELIUS: Încep, în sfârşit, să recunosc locurile. Acesta trebuie să fie Capitoliul, iar bazilica aceasta, templul. Omul pe care-l văd acolo este, fără îndoială, un preot al lui Jupiter. Prietene, o vorbă, te rog.

RECOLETUL: „Prietene"! Cam familiară vorbă. Trebuie să fiţi tare străin pe aici ca să vă adresaţi astfel fratelui Fulgence, recolet, locuitor al Capitoliului, confesor al ducesei de Popoli şi om care, uneori, îi vorbeşte papei ca şi cum ar vorbi unui simplu muritor.

MARCUS AURELIUS: Fratele Fulgence pe Capitoliu! S-au mai schimbat puţin lucrurile. Nu înţeleg nimic din ceea ce spuneţi. Acesta nu mai este templul lui Jupiter?

RECOLETUL: Hai, omule bun, aiurezi. Cine sunteţi, mă rog, cu veşmântul acesta din Antichitate şi cu bărbiţa dumneavoastră? De unde veniţi şi ce vreţi?

MARCUS AURELIUS: Port veşmântul meu obişnuit. M-am întors să văd Roma. Sunt Marcus Aurelius.

RECOLETUL: Marcus Aurelius? Parcă am mai auzit un nume asemănător. A existat, cred, un împărat păgân care se numea aşa.

MARCUS AURELIUS: Eu sunt. Am vrut să revăd această Romă care m-a iubit şi pe care am iubit-o, Capitoliul acesta unde am triumfat dispreţuind triumfurile, pământul acesta căruia i-am adus fericirea. Dar nu-mi mai recunosc Roma. Am revăzut

coloana pe care mi-au înălţat-o şi nu mai găsesc pe ea statuia înţeleptului Antoninus, tatăl meu. Chipul este al altuia.

RECOLETUL: Firește, domnule osândit. Sixtus al V-lea v-a ridicat din nou coloana, numai că a aşezat deasupra statuia unui om care preţuia mai mult decât tatăl dumneavoastră şi decât dumneavoastră.

MARCUS AURELIUS: Am socotit întotdeauna că este destul de uşor să fii mai bun decât mine. Credeam însă că este greu să fii mai bun decât tatăl meu. Pietatea mea filială se poate să mă fi înşelat. Orice om poate greşi. Dar de ce mă numiţi osândit?

RECOLETUL: Fiindcă sunteţi. Dumneavoastră sunteţi, dacă-mi amintesc bine, cel care i-a persecutat atât de mult pe nişte oameni cărora le eraţi îndatorat şi care v-au adus ploaia cu ajutorul căreia v-aţi învins duşmanii?

MARCUS AURELIUS: Vai! Eram foarte departe de gândul de a persecuta pe cineva. Am mulţumit cerului că, printr-o fericită împrejurare, s-a stârnit la timp o furtună, tocmai când trupele mele mureau de sete. Dar n-am auzit vreodată că aş fi datorat acea furtună oamenilor despre care vorbiţi, cu toate că erau soldaţi foarte buni. Vă jur că nu sunt osândit. Am făcut prea mult bine oamenilor pentru ca esenţa divină să dorească să-mi facă rău. Dar spuneţi-mi, vă rog, unde se află palatul împăratului care mi-a urmat? Este tot pe Palatin? Fiindcă, la drept vorbind, nu-mi mai recunosc ţara.

RECOLETUL: Nici nu-i de mirare. Noi am desăvârşit totul. Dacă vreţi, vă conduc la Monte Cavallo. Veţi săruta picioarele Sfântului Părinte şi veţi căpăta indulgenţe, de care, după cum arătaţi, aveţi mare nevoie.

MARCUS AURELIUS: Dăruiţi-mi mai întâi indulgenţa dumneavoastră şi spuneţi-mi deschis, să nu mai existe oare nici împărat, nici Imperiu Roman?

RECOLETUL: Ba da, ba da, există și împărat, și imperiu. Numai că toate acestea se află la patru sute de leghe de aici, într-un orășel numit Viena, pe Dunăre. Vă sfătuiesc să mergeți până acolo ca să vă vedeți urmașii, fiindcă aici riscați să dați peste Inchiziție. Vă previn că reverenzii părinți dominicani nu știu de glumă și i-ar trata foarte rău pe un Marcus Aurelius, un Antoninus, un Traian ori un Titus, oameni care habar nu au de catehismul lor.

MARCUS AURELIUS: Un catehism! Inchiziția! Dominicani! Recoleți! Un papă! Iar Imperiul Roman într-un orășel de pe Dunăre! La asta, mărturisesc, nu mă așteptam. Înțeleg că, în șaisprezece veacuri, lucrurile acestei lumi trebuie să-și fi schimbat înfățișarea. Aș fi curios să văd un împărat roman care să fie marcoman, cvad, cimbru ori teuton.

RECOLETUL: Plăcerea aceasta o puteți avea oricând doriți și încă altele mai mari. Ce-ați spune dacă v-aș povesti că sciții au jumătate din imperiul dumneavoastră, iar noi, cealaltă jumătate? Că un preot ca mine este suveranul Romei? Că fratele Fulgence ar putea ajunge, la rândul lui, suveran? Că voi împărți binecuvântări chiar în locul unde dumneavoastră târați după car regi învinși? Și că urmașul dumneavoastră de pe Dunăre nu are nici măcar un oraș care să fie cu adevărat al lui, iar un preot trebuie să i-l împrumute pe al său când împrejurările o cer?

MARCUS AURELIUS: Îmi spuneți lucruri stranii. Schimbări atât de mari nu s-au putut petrece fără mari nenorociri. Eu iubesc încă neamul omenesc și îl compătimesc.

RECOLETUL: Sunteți prea bun. S-au vărsat, ce-i drept, râuri de sânge și au fost pustiite o sută de provincii. Dar nici nu se putea mai puțin pentru ca fratele Fulgence să poată dormi în voie pe Capitoliu.

MARCUS AURELIUS: Roma, această capitală a lumii, a decăzut deci atât de mult și a ajuns atât de nefericită?

RECOLETUL: Decăzută, dacă vreţi. Nefericită, nicidecum. Dimpotrivă, aici domneşte pacea, iar artele înfloresc. Vechii stăpâni ai lumii au ajuns maeştri de muzică. În loc să trimitem colonii în Anglia, trimitem acolo castraţi şi viori. Nu mai avem Scipioni care să nimicească alte Cartagine, dar nici proscripţii nu mai avem. Am schimbat gloria pe tihnă.

MARCUS AURELIUS: În timpul vieţii m-am străduit să fiu filosof. De atunci am devenit cu adevărat unul. Socotesc că tihna face cel puţin cât gloria. Din tot ceea ce-mi spuneţi însă, aş putea bănui că fratele Fulgence nu este filosof.

RECOLETUL: Cum! Eu nu sunt filosof? Sunt filosof cu înverşunare! Am predat filosofia şi, mai mult decât atât, teologia.

MARCUS AURELIUS: Şi ce este această teologie, dacă-mi îngăduiţi să întreb?

RECOLETUL: Este... este ceea ce face ca eu să fiu aici, iar împăraţii să nu mai fie. Păreţi supărat de gloria mea şi de mica revoluţie care s-a petrecut în imperiul dumneavoastră.

MARCUS AURELIUS: Accept hotărârile eterne. Ştiu că nu se cuvine să murmuri împotriva destinului. Privesc cu uimire schimbarea necontenită a lucrurilor omeneşti. Dar, de vreme ce totul trebuie să se schimbe, de vreme ce Imperiul Roman a căzut, le poate veni şi recoleţilor rândul.

RECOLETUL: Vă excomunic şi mă duc la utrenie.

MARCUS AURELIUS: Iar eu mă duc să mă reunesc cu Fiinţa fiinţelor.

Marcus Aurelius

GÂNDURI CĂTRE SINE

CARTEA I

1. De la bunicul meu, Verus, am învățat, prin exemplul lui, să fiu blând în relațiile cu ceilalți și răbdător în fața dificultăților.

Marcus Aurelius se referă la bunicul său patern, Marcus Annius Verus, una dintre figurile importante ale aristocrației senatoriale romane, consul de trei ori și prefect al Romei. După moartea timpurie a tatălui său, Marcus a crescut în casa bunicului, astfel încât blândețea și răbdarea pe care i le atribuie aparțin primelor sale modele de conduită. Formula „am învățat, prin exemplul lui", mai curând decât „m-a învățat", este semnificativă pentru concepția antică asupra formării caracterului, în care virtutea se transmite prin observarea unei conduite și prin transformarea ei treptată în deprindere. Ideea se apropie atât de etica aristotelică a formării caracterului prin *hexis*, cât și de practica stoică a interiorizării unor modele morale exemplare. Virtutea apare astfel, încă de la începutul însemnărilor, ca o formă de educație prin prezența celuilalt, blândețea și răbdarea fiind învățate mai întâi ca moduri concrete de a trăi și abia apoi ca principii filosofice.

2. Tatăl meu era lăudat de toți pentru caracterul său ferm și demn, dar în același timp modest, iar eu am încercat să-i urmez exemplul și să mă apropii de aceste calități.

Referirea este la tatăl său, Marcus Annius Verus, mort când viitorul împărat era încă foarte mic, probabil în jurul vârstei de trei ani. Amintirea lui directă trebuie să fi fost redusă, astfel încât portretul moral consemnat aici s-a format în mare parte prin memoria familiei și prin reputația pe care tatăl o păstrase

printre cei care îl cunoscuseră. Fermitatea evocată de Marcus aparţine idealului roman al *virtus*, asociat stăpânirii de sine şi consecvenţei în conduită, mai curând decât forţei fizice sau exercitării dominaţiei. Alăturarea dintre fermitate, demnitate şi modestie este esenţială, deoarece puterea caracterului îşi găseşte măsura în autocontrol şi integritate. Faptul că Marcus încearcă să se apropie de aceste calităţi arată din nou mecanismul formării morale care structurează Cartea I, virtutea este recunoscută în existenţa altuia, transformată în model şi apoi interiorizată prin exerciţiu.

3. Mama mea a fost pentru mine un exemplu de evlavie şi generozitate; influenţat de ea, m-am străduit nu doar să evit faptele rele, ci chiar şi gândurile rele, şi să duc o viaţă simplă şi cumpătată, departe de luxul celor aflaţi la putere.

Marcus Aurelius se referă la mama sa, Domitia Lucilla, provenită dintr-o familie senatorială foarte bogată şi moştenitoarea unei averi considerabile. Tocmai această origine conferă o greutate aparte elogierii vieţii simple şi cumpătate, deoarece sobrietatea ei reprezenta o alegere morală practicată în mijlocul unei existenţe care îi oferea toate posibilităţile luxului. Prezenţa Domitiei Lucilla în viaţa fiului său este confirmată şi de corespondenţa cu Marcus Cornelius Fronto, care păstrează atât referiri ale lui Marcus la mama sa, cât şi o scrisoare adresată acesteia de retor. Evlavia exprimă respectul faţă de ordinea divină şi faţă de îndatoririle morale, iar generozitatea îi adaugă orientarea activă către ceilalţi, alcătuind împreună un model al virtuţii trăite în raport cu zeii, cu sine şi cu comunitatea. Exigenţa de a păstra curate până şi gândurile se apropie de nucleul psihologiei morale stoice, deoarece acţiunea îşi are originea în judecată şi asentiment, iar disciplina caracterului începe în interiorul principiului conducător.

4. Străbunicul meu, care nu a vrut să urmez şcolile publice, este cel căruia îi datorez faptul că am fost instruit acasă de profesori competenţi şi că am învăţat că, atunci când vine vorba de educaţie, niciun efort nu este prea mare.

Trimiterea e probabil la străbunicul matern, Lucius Catilius Severus, personaj important al aristocraţiei senatoriale, ajuns de două ori consul şi prefect al Romei. Alegerea educaţiei private trebuie înţeleasă şi în contextul familiilor romane de rang înalt, pentru care formarea copiilor putea fi încredinţată unor profesori selectaţi cu grijă, capabili să ofere o instruire intelectuală şi morală adaptată statutului şi înzestrării elevului. Marcus reţine însă mai ales principiul desprins din această experienţă, educaţia justifică orice investiţie, deoarece formarea minţii şi a caracterului influenţează întreaga existenţă. Selecţia profesorilor capătă astfel o importanţă decisivă, maestrul valoros transmite mai mult decât cunoştinţe, el formează judecata, deprinderile şi criteriile după care elevul va evalua lumea.

5. De la educatorul meu am învăţat să nu mă ţin nici cu Verzii, nici cu Albaştrii, nici cu Cei cu scuturi mici, nici cu Cei cu scuturi mari; să mă obişnuiesc cu efortul, să trăiesc cu puţin, să-mi fac singur treburile pe care le pot face, să nu mă bag în problemele altora şi să nu dau atenţie bârfelor sau denunţurilor.

Verzii şi Albaştrii erau facţiunile rivale ale curselor de care din circ, în jurul cărora se formau ataşamente colective puternice, iar „Cei cu scuturi mici" şi „Cei cu scuturi mari" desemnau tabere asociate diferitelor categorii de gladiatori. Refuzul de a se identifica cu una dintre aceste grupări este pentru Marcus Aurelius o lecţie de independenţă faţă de pasiunile mulţimii şi de mecanismele apartenenţei colective. Viaţa cumpătată şi deprinderea de a-şi rezolva singur treburile completează

această educaţie a autonomiei, apropiată de idealul stoic al omului care îşi reduce dependenţa de lucrurile exterioare. Discreţia faţă de treburile altora, bârfe şi denunţuri extinde aceeaşi disciplină asupra vieţii sociale, libertatea interioară presupunând deopotrivă stăpânirea propriilor ataşamente şi refuzul de a fi absorbit de agitaţia colectivă.

6. Diognetus m-a învăţat să urăsc toate temerile deşarte şi să nu cred în scamatorii, descântece, preziceri şi alte lucruri de acest fel; m-a oprit de la superstiţii şi obiceiuri asemănătoare, m-a învăţat să îndur vorba deschisă şi să mă dedic pe deplin filosofiei. El a fost cel dintâi care m-a îndrumat să iau lecţii de la Bacchios, apoi de la Tandasis şi Marcianus, m-a încurajat încă din copilărie să scriu dialoguri şi m-a convins să nu doresc alt aşternut decât unul simplu, ca cel al filosofilor greci.

Diognetus, unul dintre primii maeştri ai lui Marcus Aurelius, este cunoscut în principal chiar din această evocare şi pare să fi avut un rol decisiv în orientarea sa timpurie către filosofie. Bacchios, Tandasis şi Marcianus, profesorii către care l-a îndrumat, rămân figuri foarte puţin cunoscute, legate de prima etapă a educaţiei filosofice a viitorului împărat. Respingerea prezicerilor, descântecelor şi superstiţiilor exprimă exigenţa unei minţi orientate de raţiune şi eliberate de frici lipsite de temei, în timp ce acceptarea vorbirii directe transformă critica într-un instrument al formării caracterului. Scrierea dialogurilor arată că exerciţiul filosofic începe pentru Marcus încă din copilărie şi presupune formularea, confruntarea şi examinarea ideilor, mai mult decât simpla însuşire a unei doctrine. Austeritatea aşternutului, inspirată de modul de viaţă al filosofilor greci, completează această educaţie printr-o *askēsis* concretă, simplitatea voluntară reducând dependenţa de confort şi întărind stăpânirea de sine.

7. De la Rusticus am învăţat să am mereu în vedere îndreptarea şi formarea caracterului meu; să rămân departe de atracţia sofismelor, de scrierile abstracte şi de discursurile moralizatoare scurte, precum şi de dorinţa de a părea auster sau de a face gesturi menite să creeze impresii înşelătoare. Am învăţat să las deoparte retorica, poezia şi vorbirea prea împodobită, să duc o viaţă simplă şi firească, inclusiv în felul de a mă purta în casă. De asemenea, să scriu scrisori într-un stil clar şi simplu, după exemplul lui, să mă arăt binevoitor faţă de cei tulburaţi şi pregătit să-i iert pe cei care greşesc atunci când îşi arată regretul. Să studiez textele cu atenţie şi profunzime, să nu mă opresc la o înţelegere superficială şi să-mi formez judecata cu grijă. Tot de la el am primit şi îndemnul de a citi însemnările filosofice ale lui Epictet.

Quintus Junius Rusticus, filosof stoic şi om politic roman, a fost unul dintre maeştrii cei mai importanţi ai lui Marcus Aurelius şi omul prin care a ajuns să cunoască scrierile lui Epictet. Influenţa lui depăşeşte transmiterea unei doctrine, Rusticus îl deprinde cu ideea formării continue a caracterului, cu examinarea şi corectarea propriilor judecăţi şi cu un stil intelectual sobru, orientat către adevăr mai mult decât către ornamentul retoric. De la el învaţă şi disponibilitatea de a primi critica, de a se împăca repede cu cei apropiaţi şi de a citi cu atenţie, fără satisfacţia unei înţelegeri superficiale. Împrumutarea propriului exemplar din scrierile lui Epictet are o importanţă aparte, deoarece îl pune pe tânărul Marcus în contact direct cu una dintre sursele decisive ale stoicismului său matur.

8. De la Apollonius am învățat independența spiritului și capacitatea de a lua decizii bine chibzuite; să mă ghidez în toate doar după rațiune; să rămân același atât în suferințe intense, cât și în pierderea unui copil sau în boli îndelungate. Am văzut prin exemplul lui că aceeași persoană poate îmbina fermitatea cu îngăduința și că explicațiile pot fi oferite fără a lăsa loc mâniei. Am înțeles ce înseamnă un om care privește experiența și talentul de a transmite învățătura filosofică drept lucruri de mică importanță. De asemenea, am învățat cum să primesc favorurile prietenilor cu măsură, păstrând echilibrul în atitudine.

Apollonius din Calcedon, filosof stoic originar din Asia Mică, a fost chemat la Roma de Antoninus Pius pentru a contribui la formarea filosofică a lui Marcus Aurelius. În evocarea împăratului, el întruchipează autonomia morală întemeiată pe supremația rațiunii și capacitatea de a păstra aceeași dispoziție sufletească în fața bolii, durerii sau pierderii celor apropiați. Fermitatea se asociază firesc cu îngăduința, conturând idealul stoic al unui caracter stăpân pe sine, lipsit de rigiditate. Modestia cu care Apollonius își privește experiența și talentul pedagogic exprimă detașarea de prestigiul intelectual și concentrarea asupra valorii efective a filosofiei. Aceeași măsură îi guvernează raporturile cu ceilalți, inclusiv primirea favorurilor, acceptate cu recunoștință și discernământ, fără a transforma gratitudinea în dependență. Într-o scrisoare către Fronto, Marcus îl numește explicit pe Apollonius profesorul său de filosofie și amintește intervenția acestuia într-o recomandare personală.